

liisuma ja tema kaaskond

LEMBIT VABA

liisuma 'seismisel värskust kaotama, jääbima, seiskuma, lahtuma, lahtiselt seismise tõttu rammu ja maitset kaotama (nt õlu lahtises nõus, kohv, tee, arstirohi, viin, äädikas, toit, supp, kapsad, puder, küpse liha, piim, koor) / abstehehen, verschalen' on neid juhte, mille päritolu Julius Mägiste ei ole oma etümoloogiasõnaraamatus käsitlenud, samatähenduslikud murdelised *liistuma* ja *liiskuma* on ta aga esitanud etümoloogiat (EEW 4: 1307). Alo Rauna (1982: 75) arvates on *liisuma* eesti deskriptiivverb. Ent mõni aeg tagasi on Udo Uibo (2011: 925–927, 2016: 13) esitanud verbile laenuetümoloogia. Uibo järgi on *liisuma* soomerootsi päritolu sõna, mis on põhjaeestisse laenatud soome murdekeele vahendusel: sm mrd (Satakunta) *pliisu* 'lahja; värvitu, väheütlev (esitus vms)' ? < smrts *bliso*, *blisu* 'valge laik; valgete laikudega'. Tüvesisese lühikese *i* tõttu on laenualusena välistatud samas *pliisu* kõrval mainitud *plisu*, *plissu* 'lahja, liisunud (jook)' ja Edela-Soomest noteeritud haruldane *plis(s)ata* 'lahjendada'. Uibo etümoloogia on aktsepteerinud EES (240 sub *liisuma*) ja see on samuti kajastatud Sõnaveebis. Etümoloogia ei ole siiski probleemitu.

Maija Grönholmi (1988: 123–124) järgi on *pliisu* kindel soomerootsi laen, mida tuntakse üksnes Häme ja Pohjanmaa murdekeeles. Seetõttu on ootuspärane, et soome kirjakeele sõnaraamat „Nykysuomen sanakirja” (1956–1962) seda ei kajasta. *pliisu* ongi laiemalt tuntuks saanud soome linnaslängi kaudu, kus selle omadussõnaga enamasti iseloomustatakse keskpärase või mittemidagiütlevana, ilmetult, lamedalt ja magedalt vms mõjuvat kultuurisündmust, nt muusikat (*musa on pliisu* 'muusika on maged'), filme, teatrietendusi või tundeelu (*pliisu seksielämä* 'kesine seksielu'; vt Karttunen 1979: 183; KS). Soome sõnaalgulised konsonantühendid on laenulist algupära. Tänapäeva soome keeles, sh murdekeeles esineb sõnaalguline *pl-*nii laenudes kui ka ekspressiivses omasõnavaras, kuid pole selge, millal sõnaalgulised konsonantühendid soome murdekeeles kodunesid, arvatavasti mitte varem kui XV–XVI sajandil. Ent veel märksa hiljem on sõnaalguline üksikkonsonantsus tavalisem kui konsonantühend (Grönholm 1988: 228–229). *pliisu* on seega pigem hiline kui varane tulnuk soome murdekeeles.

Eesti leksikograafiasse ilmub *liisuma* Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalise sõnaraamatu (koostatud u 1710–1730) kaudu: *Lisuma* Verschalen, kus selle levilaks on märgitud Rey[al], s.o Harjumaa (Vestring 1988 [1710–1730]: 117). Seal on *liisuma* üles korjatud teistesse XVIII sajandi sõnastikesse (vrd Kask 1970: 88–90): *lisuma* verschalen (Helle 1732: 132), *lisuma* verschalen H. [= die Provinz Harrien,

und der harrische Dialekt] (Hupel 1780: 206). *liisuma* etimoloogilist algupära selgitades on tähelepanuväärne tõik, et see esineb eesti regilaulukeeles: *Salme mõis-tis, vastu kostis: / „Kuidas võin Päevale minna? / Päev on päisiti palava: / odrad ta põllul põletab, / läätsed liisub liiva alla, / herved paneb parmaässa”* (Tähemõrsja laul, Muhu, E 47913 (1), ERLA), *Kas sul kuinud koorukesta / Liisund leemetilgakesta* (Harju-Jaani, E 15643/4 / (120), ERA); *Panin lihad liisumaie / Rasvapannid paisu-maie. / Tuli mõisa musta kassi, / Sõi tema lihad liisumast / Rasvapannid paisumast* (Äksi, E 18319 (5), ERA).

Selle sõnaloo alguses nimetatud murdeteisendid *liistuma* (Hlj Rld Kaa Kse Amb; Lüg ka 'kuivama (lahtilõigatud leib)') ja *liiskuma* (Hlj) – Wiedemanni sõnaraamatus esitatud levikumärgendita – on Uibo arvates võib-olla „rahvaetimoloogilised ümberkujundused [---] *liisk* ja *liist* alusel”. Tegemist on siiski *liisuma*-verbi edasi-tuletistega: *liis-tu-ma* sisaldab kausatiiv-refleksiivliidet *-tu-*, (sõnaalgulise *l-* ja *n-*sporaadilisele vaheldusele osutab *niistuma* Lüg), eesvokaalsete verbitüvedega on aga kohanenud Kodaverest noteeritud teisend *liistimä*¹ (liite *-tu-*, *-ty-* kohta vt lähemalt Hakulinen 1968: 229, 244–245), *liis-ku-ma* on tuletatud refleksiiv-frekventatiiv-liitega *-ku-* või analoogiline *niiskuma-piis(k)uma*-tüüpi refleksiividega *resp.* kontinuaatiiv-kausatiividega. Seda oletust kinnitavad ilmekalt eesti murdekeele analoogiliste tuletusliidetega teisendid, nagu *lois-u-ma* ~ *loisk-u-ma* ~ *lois-tu-ma* 'sulama' (← *loisk* : *loisu* 'sula', vt ka EEW 4: 1345–1346 sub *loistma*), *los-u-ma* ~ *los-tu-ma* ~ *los-ku-ma* '(maha, kokku, alla) vajuma' (← *losa-* 'lohinal, lohistades', vrd EEW 5: 1371–1372 sub *losakil*), *kost-u-ma* ~ *kosk-u-ma* 'sulama' (← *koste-* 'niiske', vrd EEW 3: 967 sub *kostuma*), *niis-u-ma* ~ *niis-ku-ma* ~ *niis-tu-ma* ~ *niis-ti-me* 'niiskeks muutuma' (← *niisk(a)-*, vrd EEW 5: 1696 sub I *niiske*), *pais-u-ma* ~ *pais-tu-ma* 'paistetama' (← *paise-*, EEW 6: 1897–1898 sub *paisuma*), *piis-u-ma* ~ *piis-ku-ma* 'tibusama, tibama' (← *piisk* : *piisa*, vt ka EEW 7: 2035 sub *piisk*).

Kui *liisuma* oleks soomerootsi kaudlaen, oleks tegemist väga erandliku laenujuhtumiga nii levikupilti kui ka proponeeritud soomerootsi tuletusalust silmas pidades. Raimo Raag (1988) on esitanud kokkuvõtva käsitluse eesti keele rootsi laene puudutavate varasemate uurimuste tulemustest, millest selgub, et põhiline kriteerium, mille alusel eesti sõna peetakse soomerootsi laenuks, on levik Eesti põhjarannikul, Jõelähtmes, Kuusalus, Kadriinas, Viru-Nigulas, samuti Keilas ja Väike-Maarjas. Edasi on Raag juhtinud tähelepanu sellele, et soomerootsi kaudlaenuks on võimalik pidada üksnes sellist häälikuliselt ja tähenduslikult sobivat sõna, mis on käibel kas soome ühiskeeles või mõnes eesti keelealaga kontaktsetes soome murdes, millest järeldub, et kõne alla võivad esimeses järjekorras tulla soome keele Kymenlaakso ja Lõuna-Karjala lõunapoolsed murrakud, lisaks muidugi soome-rootsi segarahvastikuga sadamalinnad, nagu Loviisa, Porvoo, Helsingi, Tammisaari, Hanko ja Turu (Raag 1988: 729).

liisuma levila on soomerootsi laenude ootuspärasest levikualast märksa ulatuslikum. Wiedemanni sõnaraamatus verbi levikut piiritlev märgend koguni puudub. EMS-i järgi levib *liisuma* rannikumurdes (Jõe Kuu), läänemurdes (LNg), kogu kesk-

¹ Allikaviiteta esitatud keelenäited pärinevad „Eesti murrete sõnaraamatust” (EMS).

murde alal (nt Juu Jür HJn JMd Kad Sim Plt) ja idamurdes (Iis Kod Lai), lisaks teated esinemusest saarte murdes (Jäm). „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” andmeil on *liisuma* tuntud ka läänemurdelisel Kirde-Pärnumaal (EKMS 1: 379–380 sub Halvenema: *leib l[iisu]b, aga kali ja õlut kolkuvad* Vän; EKMS 2: 377 sub Lahjenema). Wiedemanni sõnaraamat esitab häälikuliselt hälbiva (*ära*) *siiluma* ’kolkuma / verschalen’ (Vi), mida hilisem murdekogumine pole registreerinud.

Veelgi silmatorkavam erandlikkus seisneb selles, et soomerootsi laenu korral oleks tegemist ainukese juhtumiga, kus laenamiseega on kaasnenud sõnaliigi muutus; teadaolevate soomerootsi verbilaenude tuletusalused on alati verbid, mitte noomenid (vt ka Raag 1988: 730–731).

Olen üha seisukohal, et *liisuma* on vanem balti sõnalaen, millele olen põgusalt juba varem osutanud (Vaba 2011: 758). Võimalik laenualus on blt **līsV-*, mille jätkajad tänapäeva balti keeltes on nt ld *lýsti* (*lýsta, lýso*) ’lahjaks, kõhnaks jääma (hai-gust põdev inimene, loom), lahjaks, viljakandmatuks muutuma (põld, maa)’; sama sõnapere liikmed on ld *listi* (*lysa ~ lysta, liso* ’laiali minema, laiali valguma, hajuma’, *liesti* (*liesta, lieso*) ’lahjaks jääma (loom), viljatuks muutuma (maa), *liesas* ’kõhn, lahja (inimene, loom), taine (liha), lahja, viljatu (maa); kidur, kehv (tähk, viljapea), lt *liēst* (*liēst, liēsa*) ’lahjaks jääma’, *liēss* ’kõhn, kõhetu (inimene), taine (liha), lahja, viljatu (maa)’ (LKŽ; ME 2: 505; LEW 1: 376–377, 329–330 sub *lāibas*; ALEW 1: 594; LKEŽ; SEJL: sub *lýsti*). Samast balti sõnaperest on laenatud ka lms **laiha* (< vlms **lajša*), sm *laiha* ’kõhn, vesine, vilets’, ee *lahja*, eeLõ *laih*. Viimasest on Mägiste järgi tuletatud verb *laih-tu-ma* ’lahjaks jääma (inimene, loom, maa)’ (EEW 4: 1207 sub *lahja*). *lahtuma*-verbi ’liisuma, seistes lahjaks muutuma, maitset kaotama; hajuma, haihtuma; lahjuma’ (EMS) tuletusseosed on ebaselged. Mägiste järgi on verbi tuletusalus *lahtu-* ← *lauhtu-*, vrd sm *lauhtua* ’soojemaks minna; rahuneda’ (EEW 4: 1211). Etü-moloogiasõnaraamat pakub tuletusaluseks adjektiiv *lahe* ’kerge, ladus jt’ (EES: sub *lahtuma*), mis pole arusaadav. Ehkki *lahtuma* tuletussuhted on segased, on selge, et ee *lahtuma* tähendusvälja on mõjutanud ja suunanud balti päritolu adjektiiv *lahja*.

Läänemeresoome keelte balti laenudes on sõnasisese *s*-i korvaja tavaliselt *s* (nt *aas* ’silmus’ (< **ansa*), *kirst* (< **kirstu*), *laisk* (< **laiska*), *rõõsk* (< **rēska*), *vapsik* (< **vapsa-*), nii ka *liisuma* puhul. Kuid on mainimisväärsel hulgal baltisme (vt näiteid Kalima 1936: 58), kus sõnasisese *s*-i jätkaja läänemeresoome keeltes on *h*, nende hulgas *liisuma*-verbiga samasse etümoloogilisse sõnaperesse kuuluv *lahja*, mis lähtub laenualusest **laisa*, mille jätkajad tänapäeva balti keeltes on eespool nimetatud ld *liesas*, lt *liess*. *h*-lisi substitutsioonijuhte on asjaomases kirjanduses seletatud mitut moodi ja neis kõigis on arvestatavaid argumente. Nimetan siiski üksnes Frederik Kortlandi nn ruki-reeglil põhinevat seletust, mille kohaselt *r*, *u*, *k* ja *i* järel ieur *s* > sl *x*; häälikumuutus olevat alanud juba algbaltoslaavis ja Petri Kallio (2004: 126) arvates lms *h*-lised juhtumid seda keelestaadiumi kajastavadki. Balti *liesas*-*liess* on vanemas etümoloogilises kirjanduses seotud nt vn adjektiiviga *лухой* ’õel, kuri, tige, julm; raske, karm, ränk’, mida uuemal ajal (semantilise erinevuse tõttu) on hakatud tõrjuma (vt lähemalt, sh kirjandust ËSSJa 15 1988: 89–91 sub **liho*).

Laenualusega võrreldes on ee *liisuma* semantika spetsiifilisem: ’lahjaks muutuma (inimene, loom), viljakandmatuks muutuma (põld)’ ⇒ ’lahjaks muutuma (söök ja

jook)'. Vahest võiks „Tähemõrsja” laulu *liisuma*-verbi semantikas (*läätsed liisub liiva alla*) oletada reministsentsi laenualuse sõna viljakandmatust märkivale tähendusliinile.

VEEBIVARAD

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/ems>

ERA = Eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>

ERLA = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. <http://www.folklore.ee/laulud/erla>

KS = Kielitoimiston sanakirja. Kotimaisten kielten keskus ja Kielikone Oy, 2020. <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi>

LKEŽ = Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė. <http://etimologija.baltnexus.lt>

LKŽ = Lietuvių kalbos žodyno. Kd I–XX, 1941–2002. Elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>

SEJL = Smoczyński, Wojciech 2020. Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. [https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego.pdf](https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf)

Sõnaveeb = EKI ühendsõnastik 2020. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

ALEW = Altlitauisches etymologisches Wörterbuch. Kd 1–3. (Studien zur historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft 7.) Koost ja toim Wolfgang Hock, Elvira-Julia Bukevičiūtė, Christiane Schiller, Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill, Dagmar S. Wodko. Hamburg: Baar-Verlag, 2015.

EES = Eesti etimoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.

EEW = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Kd 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.

EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. Kd 1–4. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.

ÈSSJa = [Ètimologičeskij slovar' slavjanskijh jazykov. Praslavjanskij Leksičeskij Fond. T. 1–. Otv. Red. O. N. Trubačev. Moskva: Nauka, 1974–.]Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Т. 1–. Оtv. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука, 1974–.

Grönholm, Maija 1988. Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa. Åbo: Åbo Akademis Förlag.

Hakulinen, Lauri 1968. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.

Helle, Anton Thor 1732. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica, II. Ein Vocablarivm, III. Proverbia, IV. Ænigmata, V. Colloquia. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.

- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalischen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kalima, Jalo 1936.** Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 202.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallio, Petri 2004.** *Studia Indo-Uralica: The early relations between Indo-European and Uralic.* PhD dissertation. Leiden: Universiteit Leiden.
- Karttunen, Kaarina 1979.** *Nykyslangin sanakirja.* Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kask, A[rnold] 1970.** *Eesti kirjakeele ajaloost I.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
- LEW** = Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch.* Kd 1–2. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
- ME** = K. Milenbaha *Latviešu valodas vārdnīca.* Kd 1–4. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds, 1923–1932.
- Nyky-suomen sanakirja.** Kd I–VI. Helsinki: WSOY, 1956–1962.
- Raag, Raimo 1988.** *Nunn, prilla, koka* ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 655–664; nr 12, lk 725–732.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Uibo, Udo 2011.** Etümoloogilisi märkmeid (XIII). Kaks hõimuisest sõnalaenu. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 923–928.
- Uibo, Udo 2016.** *Liisuma.* – *Horisont*, nr 5, lk 13.
- Vaba, Lembit 2011.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 734–763.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730].** *Lexicon Estonico Germanicum.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** *Estnisch-deutsches Wörterbuch.* Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

KEELED, MURDED JA MURRAKUD:

Ambla; **blt** = (alg)balti keel; **ee** = eesti keel; **(ee)Lõ** = lõunaeesti murdekeel; **HJn** = Harju-Jaani; **Hlj** = Haljala; **ieur** = indoeuroopa keeled; **Iisaku;** **JMd** = Järva-Madise; **Juuru;** **Jõelähtme;** **Jämaja;** **Jüri;** **Kaarma;** **Kadrina;** **Kodavere;** **Kse** = Karuse; **Kuusalu;** **Laiuse;** **ld** = leedu keel; **lms** = läänemeresoome keeled; **LNg** = Lääne-Nigula; **It** = läti keel; **Lüganuse;** **mrd** = murdesõna; **Plt** = Põltsamaa; **Rld** = rannikumurde idaos; **Simuna;** **sl** = slaavi keeled; **sm** = soome keel; **smrts** = soomerootsi keel; **vlms** = varaläänemeresoome keel; **vn** = vene keel; **Vändra.**

Lembit Vaba (sünd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige,
phorest45@gmail.com

The Estonian *liisuma* and its attendants

Keywords: Estonian, lexical history, etymology, Baltic loanwords

The Estonian verb *liisuma* 'grow stale, become vapid' is provided with a Baltic etymology: Blt. **lisV-*, whose descendants in modern Baltic languages are, e.g. Lith. *lýsti* (*lýsta*, *lýso*) 'grow thin or lean, become emaciated (of a sick person or animal); become lean, barren (of a field or soil)'. For example the Lith. *líesti* (*líesta*, *líeso*) 'become emaciated (of an animal), become barren (of land)', *liesas* 'meagre, emaciated (person or animal), lean (meat), lean, poor, hungry, barren (soil); shriveled (ear of grain)', Latv. *liēst* (*liēst*, *liēsa*) 'become lean', *liēss* 'thin, meagre (person), lean (meat), lean, poor, hungry, barren (soil)' all belong to the same word family. The Finnic **laiha*: Est. *lahja*, South-Est. *laih*, Fin. *laiha* 'thin, watery, poor' have been borrowed from the same Baltic word family.

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com